
MŰHELY

KÖLTŐI KIFEJEZÉSFORMÁK JELENTÉSTANI ÉRTELMEZÉSE PILINSZKY JÁNOS KÖLTÉSZETÉBEN

Egy doktori értekezés expozéja

D A N Y I M A G D O L N A

1. Dolgozatomban Pilinszky János költészete *képi kifejezésformáival* foglalkoztam, *jelentéstani* szempontból megközelítve őket; mégpedig azoknak a képi kifejezésformáknak az elemzésével, melyek szerintem *meghatározó* módon vesznek részt Pilinszky költői nyelve alakulásában, Pilinszky költői nyelvhasználatában. E domináns képi kifejezésformák a *jelzős szerkezetek*, a *hasonlatok*, a *metaforák*, a *látomásstruktúrák* és a *komplex költői képek*, melyek különösen Pilinszky első és második, illetve középső költői korszakában a *képben gondolkodó* költői nyelvteremtés eszközei, egyénített költői nyelvi kifejezésformaként a költői nyelvi sajátosságok hordozói.

A képi kifejezésformák jelentéstani elemzése azt is jelenti, hogy munkám nyelvészeti, illetve szövegnyelvészeti beállítottságú, minthogy az adott költői nyelvi alakzatoknak a jelentése mindig a kontextusban érvényesül. Elemzésem azért tekintem elsősorban (szöveg) nyelvészeti beállítottságúnak, s nem retorikaelméletinek, mert legkifejezettebben azt vizsgáltam, hogy a költői nyelvi alakzatok milyen jelentésfolyamatok hordozói, illetve hogyan alakul bennük a jelentés, valamint hogyan funkcionál a költői nyelvi alakzat a költői szövegben s magában a szöveggé szerveződésben. Ez természetesen nem zárja ki, sőt kiemelttől igényli a retorikaelméleti megközelítést is, annál is inkább, hiszen a retorikák legjobb hagyományaikban, miként a mai retorikaelméletek is, alapvetően jelentéstani munkáknak tekinthetők. Ám míg a retorikusok megneveznek egy-egy retorikai alakzatot, s értelmezik azt a retorikai alakzatok rendszerében egy funkcionális tipológiát dolgozva ki, addig én arra vállalkoztam, hogy az „élő” és egyénített költői nyelv egészét, illetve alakulását szem előtt tartva jellemezzem az egyes retorikai alakzatokat s működésüket.

2. *Témaválasztásom* több szempont befolyásolta. E szempontok közül, Pilinszky János költészetéhez való minden kötődésem, vonzódásom ellenére is, elsőként a szövegelméleti kutatás számára napjainkban, tekintettel az irodalmi szövegelméleti kutatások tudományos tárgyterületeinek a kidolgozottságában

megmutatózó és a módszertani kérdéseket illető hiányosságokra, még kihívtást jelentő feladatvállalást említeném. A költői kifejezésformák szövegelméleti, illetve szövegnyelvészeti megközelítésére mindeddig igen kevesen vállalkoztak, egy adott költő költői nyelvhasználatában való funkciójuk és funkcionális megterheltségük, a költői nyelvteremtésben mint sajátos költői szövegek alkotásában betöltött szerepük szövegelméleti, illetve szövegnyelvészeti elemzésére pedig, ismereteim szerint, senki – jóllehet e kutatási terület megkerülhetetlen, ha irodalmi/költői szövegek elemzéséről van szó.

Egészen általánosan szólva, ha a szövegelméletet többen *koherenciaelméletnek* is nevezik, s joggal, s ha már az első szövegtani munkák óta tudjuk, s itt az antik retorikákra, elsősorban Arisztotelész retorikai tanítására gondolok, hogy az ún. „képes beszéd” létrehozta költői nyelvi alakzatokban a jelentés egészen sajátos módon alakul, akkor megkerülhetetlen a feladat, hogy e koherenciaelmélet fontos részfeladataként kidolgozzuk e sajátos jelentésalakulás valamiféle szabályrendszerét, e sajátos költői nyelvi alakzatoknak mintegy a *koherenciafeltételeit*, vagyis a *módszertanát* annak, hogyan vesznek részt e költői nyelvi alakzatok a szöveg szerveződésében. Hangsúlyoznám itt a *hogyan* kérdést, nemcsak azért, mert pl. a „hogyan működik a metafora?” kérdésre adott válaszban implicite benne foglalt kell legyen a „mi a metafora?” kérdésre adott lehetséges válasz is, hanem azért is, mert a szövegelméleti, s ezen belül a szövegnyelvészeti kérdésfeltevés, sohasem az egyes retorikai alakzatok izolálására törekszik, hanem a szövegbeli jelentésfolyamatok összetevő elemeinek tartja őket. Azt is jelenti ez, hogy a szövegelmélet, illetve szövegnyelvészet e tárgykörre vonatkozó módszertani szempontjainak a kidolgozásakor azokból az elméleti premisszákból kellett kiindulnom, amelyekkel a költői szövegekre mint elsősorban nyelvi képződményekre vonatkozóan már rendelkezünk, s e sajátos nyelvi alakzatok működésére vonatkozó, rendszerezett megfigyelések beilleszthetőek kell legyenek a szövegalakulás összesített koherenciafeltételeibe.

Úgy is mondhatnám tehát, hogy amikor Pilinszky János költői nyelve *költői kifejezésformáinak a jelentéstani értelmezésére* vállalkoztam, akkor ezt kísérletnek fogtam fel, hogy lehetséges-e, illetve hogyan lehetséges az általános szövegelméleti és szövegnyelvészeti premisszákból kiindulva e sajátos költői nyelvi alakzatok szövegbeli, szövegszervező *viselkedésének* a vizsgálata, mi által természetesen, az adott költő költői nyelvhasználatára vonatkozóan is releváns és döntő következtetéseket is kellett hogy levonhassak. Döntőket azért, mert konkrét választásom megelőzte az az olvasói ismeret, hogy Pilinszky költői nyelvhasználatában, legalábbis egyes költői korszakaiban e költői nyelvi alakzatok meghatározó módon vesznek részt. S hogy utolsó költői korszakának költői nyelvhasználatában már nem, ennek felismerése közvetlenül segített konkrét elemzési feladataim kijelölésében, s meggyőzött körülhatárolásuk lehetőségességéről és fontosságáról, s egyben figyelmeztetett arra, hogy egy

adott költői nyelvhasználat kifejezésformáinak az elemzésébe a képi kifejezésformák vizsgálata mellett a nem képi kifejezésformák vizsgálata is beletartozik, köztük olyan kifejezésformák vizsgálata, melyek, mint a *modern* és *egyéni* költői nyelvhasználat alakzatai, retorikaelméletileg meghatározatlanok, pl. a 'költői kijelentés' költői nyelvi alakzata Pilinszky költészetében.

E felismerések jelzik azt is, hogy az általános módszertani kérdésfeltevéshez s megválaszolási kísérletéhez szükségképpen társult az az igény, hogy e módszertan tegye lehetővé az adott költő költői nyelvhasználatának, más szóval, *poétikájának a funkcionális vizsgálatát*, leírását. Munkám nem tekinthetem befejezettnek, minthogy a nem képi kifejezésformák vizsgálatát nem végeztem el. Munkám azonban bizonyítja, hogy egy ilyen, egy költői poétika egészét szem előtt tartó funkcionális vizsgálat a szövegelmélet, illetve a szövegnyelvészet eszközeivel igenis lehetséges.

3. *Céлом* tehát a módszertani szempontok kialakításán túl, mintegy azok eredményeként, *egy költői nyelvhasználat funkcionális jellemzése* volt, s nem egy „szövegelméleti retorika” kialakítása, jóllehet, s erre elemzéseim végeztével, mintegy azok eredményeit átgondolva jöttem rá, a költői kifejezésformák működése, a szövegbeli viselkedésük által kialakított tipologizálás egy általános érvényű osztályozást eredményezett – gondolok itt elsősorban a jelzős szerkezetek, a hasonlattípusok és részben a metaforatípusok jellemzésére.

4. *Módszertani* szempontjaim megválasztásakor arra törekedtem, hogy azok kompatibilisek legyenek mind az általános nyelvhasználattal, mind az ún. költői nyelvhasználattal. Nem hiszem ugyanis, hogy a költői nyelvhasználat megközelítésekor eleve annak „másságából” kell kiindulni, s egy jelentésértelmezés során figyelmen kívül hagyhatnánk azokat a nyelvi-szemantikai szabályszerűségeket, melyek ismeretével az általános nyelvhasználatra vonatkozóan rendelkezünk. Nem véletlen tehát, hogy a retorikaelméleti megállapítások mellett, ahol ezt tehettem, így a jelzős szerkezetek megközelítésekor, figyelembe vettem a (leíró) nyelvtan kategóriarendszerét, osztályozását is, s miközben azt alkalmatlannak találtam Pilinszky jelzőhasználatának a leírására, tehát egy költői jelzőhasználat rendszerszerű jelentésértelmezésére, a *szubjektív*, vagyis 'költői' nyelvhasználat rendszerszerű feltételei után kutattam. Egy látszólag egyszerű rendszerezési elvet választottam alapul, melyet szövegelméleti tanulmányjaiban Petőfi S. János fogalmazott meg, s ez a különbségtéves a *világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal megegyező* és az azzal nem megegyező, hanem a *világra vonatkozó nyelvi tapasztalattal, valamint a szövegösszefüggésekből rekonstruálható* nyelvhasználat között, ami azt is jelenti, hogy a nyelvi rendszer szemantikája helyett a *költői szöveg kommunikációs rendszerének* a jelentésfeltételeiből, koherenciafeltételeiből kellett kiindulnom, melybe a nyelvi-szemantikai feltételek mellett a pragmatikai feltételek éppúgy beletartoznak, mint az egyéni látás kultúrájának a világalkotó feltételei. Miközben te-

hát egy rendkívül jól használható módszertani szemponthoz jutottam e különbségtéves meghatározásával, egy sor elméleti kérdést is megnyitottam, melyeknek nemcsak a megválaszolásával, de értelmezésével is adós maradtam.

A világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal megegyező költői nyelvhasználat jelentésértelmezésekor a nyelvi-szemantikai rendszer kategóriáival operálhattam, ez azonban nem jelenti azt, hogy osztályozási rendszerét is átvehettem volna, minthogy az egyes költői kifejezésformákat *viszonylag önálló szövegelem*nek tartva, a szövegalkotás és a kontextusban érvényesülés komplex vonatkozásaival kellett számolnom. A világra vonatkozó nyelvi tapasztalattal, valamint a szövegösszefüggésekből rekonstruálható költői nyelvhasználat jelentésértelmezésekor a *viszonylag önálló szövegelem*nek tartott költői kifejezésformákban viszont a jelentésalakulás merőben kommunikációspecifikus, így a nyelvi-szemantikai rendszer kategóriáit is ennek kellett alárendelni. A félreértések elkerülése végett jegyzem meg, hogy távolról sem a 'szó szerinti' és a 'nem szó szerinti' jelentés kérdéseiről van itt még szó, hanem arról, hogy az egy szószerkezetet vagy mondatszerkezetet, illetve összetett mondatot, esetleg mondatcsoportot alkotó költői kifejezésforma jelentéssé válásában a jelentéshordozó elemek hogyan lépnek egymással kapcsolatba, konzisztensek-e a nyelvi rendszer jelentésfeltételeivel a közöttük kialakuló logikai kapcsolatok, s ha nem, *milyen fokú és milyen fajta* eltérésről van szó. A 'nem szószerinti értelemben vett értelmezhetőség' mint szélsőséges lehetőség jelenik meg ebben a gondolatrendszerben, mint egy *sajátos* szemantikai folyamat összefüggési rendszere, mely ugyanakkor még mindig kompatibilis kell hogy legyen a kommunikációspecifikusan értelmezett 'szószerinti jelentésű' szövegelemet alakító jelentésfolyamatokkal.

7. Ebben a kommunikációspecifikus megközelítési rendszerben a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal megegyező, *autologikus* JELZŐ-HASZNÁLAT lehet PUSZTA MINŐSÍTÉS és ÉRTELMEZŐI MINŐSÍTÉS. A *puszta minősítés* önmagában értelmezhető jelzős szerkezeteket hoz létre, melyek leginkább párhuzamba állíthatók a MMNyR osztályozásával, a 'megkülönböztető' és a 'kiemelő' jelző osztályaival. Az *értelmezői minősítés* már szubjektív jelzőhasználatot jelez, minthogy vagy egy olyan tulajdonságjegy rendelődik a jelzett szó jelölte fogalomhoz, amellyel az a) lexiko-szemantikai meghatározottsága alapján nem rendelkezik, de amelynek a jelentése nem zárja ki, hogy az adott fogalom minősítőjévé legyen, pl. „árva szörny”, vagy pedig b) a jelzett szó jelölte fogalomra vonatkozóan valamilyen (szubjektív) értékítéletet tartalmaz, pl. „tökéletes béke”.

A világra vonatkozó nyelvi tapasztalattal, valamint a szövegösszefüggésekből rekonstruálható jelzői predikációk a szubjektív értelmezésnek olyan fokát érik el, hogy már nem nevezhetők egyszerűen értelmezői minősítésnek. Az értelmezés szemantikai tendenciája alapján megkülönböztethetünk PARADO-

XÁLIS MINŐSÍTÉST, melyekben a jelző ellentmondást alkot a jelzett szó jelölte fogalommal, de egyben nem tiszta – kizáró – ellentétet is, pl. „alacsony zajában”; ELLENTÉTEZŐ MINŐSÍTÉST, melyekben a jelző és a jelzett szó jelölte fogalmak a világra vonatkozó tapasztalataink alapján kizárják egymást, pl. „emelkedő zuhanás”; továbbá METONIMIKUS JELZŐI PREDIKÁCIÓT, melyekben a jelző egy olyan tulajdonságjegyet vonatkoztat a jelzett szó jelölte fogalomra, amely csak valamely másik fogalom okán vagy következményeként vonatkoztatható az adott fogalomra, egy kimaradt másik fogalom közbeiktatásával minősítheti azt, pl. a „csatakos virradatban” jelzős szerkezet a „csatakos lovasok a virradatban” szerkezet helyett; és végül METAFORIKUS JELZŐI PREDIKÁCIÓT, melyek a *megszemélyesítés*, pl. „vak önkívület”, vagy a *tárgyiasítás* logikáját, pl. „puha éj”, érvényesítik.

A jelzőhasználatnak ez a hat osztálya, miközben teljességgel leírhatóvá teszi Pilinszky jelzőhasználatának a jellegét, a költői jelzőhasználatra általában vonatkozóan is kimerítő értékű, legfeljebb újabb alosztályok bevezetése lehet indokolt. (Pilinszky költői jelzőhasználatában nem tapasztaltam pl. kimondottan szünekdochés jelzőhasználatot, ez azonban a *paradoxális minősítés* egy alosztályaként értelmezhető lenne.)

8. A Pilinszky költői nyelvhasználatában rendkívül megterhelt kifejezésforma, a HASONLAT, megközelítésekor a hasonló és a hasonlított közötti *szemantikai tendenciára*, a viszonyítás jellegére koncentrálok, s ebből következően a *tertium comparationis*ban kifejeződő *szemantikai jegyekre*: a) e szemantikai jegyek kifejezettségére vagy esetleges ki nem fejezettségére, b) a hasonlóságot jelölő, illetőleg a nem-hasonlóságot jelölő tulajdonságjegyek viszonyára, s a hasonló és a hasonlított közötti, ez által meghatározható *szemantikai távolság* fokára és jellegére. Ennek alapján beszélék „valódi” és „nem valódi” viszonyításon alapuló hasonlatokról, mely felosztásom alapját képezi.

A „valódi” viszonyításon alapuló hasonlatok két osztálya különíthető el: az *egyezettető* és a *kijelölő* hasonlatok és ezek alosztályai.

Az EGYEZTETŐ HASONLAT-ban – pl. „pedig zuhanunk, mint a kő / egyenesen és egyértelműen” a *Milyen felemás c.* versben – a viszonyítás jellege a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal értelmezhető. A hasonló és a hasonlított megőrzí szó szerinti jelentését, ám az egymásra vonatkoztatás következtében a hasonlított jelentésében legtöbbször kifejezett jelentésbővülés következik be. A nyelvilag mindig jelölt *tertium comparationis*ban a hasonlóságon alapuló tulajdonságjegy dominál, s ezért a hasonló és a hasonlított közti szemantikai távolság mindig bemérhető. A szemantikai távolság foka alapján beszélhetünk *értelmi kiegyenlítődést* és *értelmi szolidaritást* megvalósító *egyezettető hasonlatokról*.

A KIJELÖLŐ HASONLAT – pl. „Egyhelyben járunk; mint a gyilkos” a *Kráter c.* versben – is értelmezhető a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi ta-

paszталattal. A hasonlított és hasonló nemcsak hogy megőrzi szó szerinti jelentését, hanem egymástól való viszonylagos függetlenségét is. A hasonlításban kialakuló szemantikai tendencia az *egyezettő* hasonlatokban tapasztaltnál valamivel „önkényesebb” viszonyítást tételez: a hasonló megmarad egyféle „példázatnak”, viszonylag tetszőlegesebb, amennyire azt a hasonlóságon alapuló közös tulajdonságjegy megengedi. Annak alapján, hogy a tertium comparationis nyelvileg jelölt-e vagy sem, megkülönböztetünk *viszonylagosan kötött* és *viszonylagosan független* példázatot vagy kijelölő hasonlatot.

A „nem valódi” viszonyításon alapuló hasonlatok lehetnek KREATÍV hasonlatok – pl. „lezárt vagy, mint a kárhozat” a *Gyász* c. versben –, ELLENTÉTEZŐ hasonlatok – pl. „Mint légtornász az űr fölött / ha megzavarja párja, / együtt merültem el veled, / alá az alvilágba” a *Miféle földalatti harc* c. versben –, PARADOXÁLIS hasonlatok – pl. „ahogyan a tenger az összetört szentségtartóban” a *Merre, hogyan* c. versben – és METAFORIKUS hasonlatok – pl. „mint kiéheztetett botok, / a rengeteg megéled” a *Bűn* c. versben.

E hasonlatok bemutatásától itt – terjedelmi okok miatt – eltekintek, szeretném azonban megfogalmazni azt a meggyőződésem, hogy e hasonlattípusok a költői nyelvben általában lehetséges *minden* hasonlatformát magukban foglalnak; elemzésük szükséges elméleti elmélyítése mellett alkalmasak kell tehát legyenek a hasonlattal is élő poétikák leírására.

9. Pilinszky költői nyelvhasználatának METAFORATÍPUSAIVAL foglalkozva adós maradtam a metafora szakirodalmának áttekintésével. Tudatosan s kényszerűen mondtam le erről, leginkább az újabb kori metaforairodalom kiterjedtsége miatt, melynek kritikai áttekintése szétfeszítette volna ennek a dolgozatnak a kereteit. Ennek hiánya viszont munkám elméleti megalapozottságának a hiányosságait okozta, valamint azt is, hogy a jelző- és a hasonlattípusok kialakításában érvényesített módszertani elveket csak részben sikerült megvalósítanom. A szövegnyelvészeti megközelítés itt jórészt a hagyományos retorikák felfogására támaszkodik, amikor 1. KLASSZIKUS METAFORÁRÓL, 2. METAFORIKUS PREDIKÁCIÓRÓL és 3. METAFORIKUS NÉVADÁSRÓL beszélek, s kísérlem meg e metaforatípusokat elemezni és osztályozni.

10. A képi kifejezésformákat vizsgálva Pilinszky költészetében, foglalkoztam a *látomással* is, mely költészete első korszakában viszonylag gyakran jelentkezik versnyelve szervezőelvéként. Legtöbbször, így az általam elemzett *Frankfurt* című versben is, több mondatból, illetve tagmondatból álló mondatcsoport alkotja a látomásos nyelvi struktúrát, melynek nyelvi-szemantikai, valamint kommunikációspecifikus jellemzésére vállalkoztam. A látomásos megjelenítés vizsgálata ugyanakkor egy a nyelvi mikrostruktúrák felépítését s kapcsolódását leíró elemzést is igényelne, miáltal a legkisebb közlésegségek s ez elemi közlésegségek nagyobb egységekké való szerveződésének a jellemzésén

át értelmezhetnénk Pilinszky költői leírásoktól idegenkedő, látomásosan megjelenítő belső látásmódját.

Pilinszky költői nyelvhasználatában azonban viszonylag gyakoriak, tehát típusalkotóak az egymondatos látomások is, melyeket én *fragmentáris* vagy *kifejtetlen* látomásoknak neveztem. Mind a kifejtett, mind a kifejtetlen látomások esetén Pilinszky látomásos fogalmazásmódjának *dinamikus*, *dramatizáló* jellemzőiről kell elsősorban beszélni, s ez alatt leginkább azt értem, hogy a képi leírást felváltja egy legtöbbször drámai eseménysor redukált képi jelzésekben való felidézése, melyben az érzékletesség és vizualitás megvalósításának az igénye helyett a *történekek komplexitására*, illetőleg a *történekek egyediességére*, *különösségére* esik a hangsúly, s nem a látványra mint statikus minőségre.

11. Pilinszky költői nyelvhasználata 'komplex költői képeinek' a vizsgálatát rendkívül fontosnak tartom; e legtöbbször több elemi közlésegyeségből s egyben több stilisztikai alakzatból álló költői nyelvi struktúrák jellemzésével ugyanis Pilinszky képalkotó módszerét tudjuk megközelíteni s leírni. Pilinszky *metaforikus komplex költői képeit* Hankiss Elemér strukturalista módszere nyomán elemeztem, s ez az elemzési módszer adott támpontokat a Pilinszky költészetére jellemző nem metaforikus komplex költői képeknek a leírásához is, mint amilyenek a 1. 'latens, illetve kifejtetlen képi leírást alkotó komplex költői kép', 2. az 'izolált költői kijelentésekből fölépülő komplex költői kép' és 3. a 'latens, illetve kifejtetlen történetet alkotó komplex költői kép'. E nem metaforikus komplex költői képek elemzésekor külön kellett foglalkoznom egy mindmáig nem elemzett költői kifejezésformával, amelyet én 'költői kijelentésnek' neveztem, s amely Pilinszky költői fogalmazásmódját tekintve meghatározó jellegű, kivételesen egyénített alakzat. A 'költői kijelentés' elemzését nem tekintem véglegesnek, illetve befejezettnek.

12. A képi kifejezésformák jelentéstani értelmezésével Pilinszky poétikáját nem tarthatjuk kimerítettnek, különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy Pilinszky költészete rendkívül egyéni módon él a nem képi kifejezésformákkal is, különösképp költészete középső és utolsó korszakában, a *Szalkák* kötettől utolsó verseiig. A nem képi kifejezésformákról szólva feltétlenül beszélni kell 1. a *vallomásosságról*, 2. a *költői leírásról*, 3. a *reflexióról*, 4. a *költői kijelentésről*, 5. az *ellentétezésről*, 6. a *paradox állításról*, 7. a *redukcióról*, az *elliptikus közlésmódról*, 8. a *cselekményességéről*, és külön 9. a *szimbolikus közlésmódról*.

A nem képi kifejezésformák elemzését dolgozatomban szerves folytatásának, szükséges kiegészítésének tekintem, akkor is, ha a képi kifejezésformák elemzésével külön meg kívántam mutatni, hogy e költői nyelv „szegénységére” vonatkozó költői önjelmezést nem lehet szó szerint érteni, s az ennek nyomán kialakult egyes leegyszerűsítő kritikai véleményeket nem tudom elfogadni. A nem képi kifejezésformák elemzése nélkül csak hipotetikusán állítható, hogy Pilinszky költői nyelvteremtésének meghatározói: 1. a *képben gondolkodás*,

---

2. a *szimbolikus közlésmód* és 3. a *konkrét közlésmód*, melyek közül különösen ez utóbbiról tudunk keveset a Pilinszky-szakirodalomból, s amelyet elsősorban a nem képi kifejezésformák alakítanak.